

SOMLAI PÉTER

BELEBESZÉD

Gondolatok Kuczi Tibor írásáról

A cím olvastán először ironikusra szerettem volna venni az itt következő reflexiókat. Első jegyzetem is csak ennyi volt: „mongyijő” – és e franciás szerkezettel nem a régi-új iskolai tantárgy fő hivatkozási forrását jelöltem, hanem tudományunk egyik élő klasszikusát. Azt a szerzőt, aki a beszédhelyzetek és beszéd módok, a köz- és magánbeszéd társadalmi szerkezeteinek és uralmi folyamatainak elemzési szempontjaival, nyilvánossá tett és népszerűséget nyert fogalmaival és szemantikájával, tehát közbeszédével nyerte meg Kuczi Tibor gondolatait.

Ironikus szándékok frusztráció feldolgozása közben támadhatnak, frusztrációra pedig épp elég okot szolgáltatnak a mai viszonyok és a róluk szóló „osztmodern” (Esterházy) szövegek. Eleinte azt hittem, hogy „mongyijő”-re hivatkozva majd ilyesmit olvasok: összevissza kritikát a szociológiáról, gúnyos közbeszédet mindenfajta, nem összevissza elméletről vagy annak igényéről. Aztán kiderült, hogy gyanúm teljességgel alaptalan, s nem erről van szó. Hanem miről?

Kuczi Tibor érdekesen ír a magyar szociológia utóbbi évtizedeinek fejlődési sajátosságairól. Konceptiója szerint tudományunk állandó kölcsönhatásban állt a közélettel. Mégpedig nemcsak egyetlen irányban, úgy, hogy közéleti témákat választott vizsgálódása tárgyául, hanem sokkal bensőségesebben: maga adott témaköröket, főleg pedig fogalmakat, értelmezési stílust és szempontokat az értelmiségi nyilvánosságnak oly módon, hogy *alkotórésze lett a közbeszédnek*. Ez a lényege szerinte annak, ami a magyar szociológiával a hatvanas évek után történt, s ezt a történetet értelmezi írásában.

Értelmezésével érdemes vitatkozni, mert nemcsak jó írás, hanem jellegzetes vagy inkább „irányzatos” is. Ebben az irányban azonban éppen csak elindult Kuczi, s tovább kellene mennie. Az itt következő, nagyon is vázlatos megjegyzésekkel segíteni szeretnék a rá váró terep felderítésében.

(1) A *szociológia mai válságáról* a tanulmány legvégén olvashatunk, de javasolnám az újragondolást itt kezdeni. Válságban van-e a mai magyar szociológia? Jobban tette volna a szerző, ha részletezi, árnyalja igenlő válaszát, ha pontosabban körülírja, mit értünk tudományunk mai válságán. Utalásaiból nem tudtam megismerni pontos véleményét.

Szeretném tudni például, mivel igazolható egyik befejező állítása: „Elérkezett az ideje, hogy tudományunk tudomásul vegye, hogy nem termelhet többé a széles értelmiségi piacra, mivel e piac nem tart már igényt termékeire.” Nem azt kérdezem, hogy jogos-e vagy sem Kuczi Tibor követelménye kollégáival szemben, hanem azt, hogy tényleg nem tart-e már igényt a hazai sajtó, rádió, tévé, a pártok és mozgalmak, az értelmiségi közönség a magyar szociológusok véleményeire? (Nekem az a benyomásom, hogy nagyon is igényt tart rájuk.)

REPLIKA

Tudományunk válságát néhány bekezdéssel korábban a „közbeszéd” radikális megváltozására vezeti vissza a szerző. A közbeszéd szókincsének változásait pontosan veszi számba, s azzal is egyetértek, hogy e változások befolyásolják a szociológiát. De ez egészen új fejlemény, 1989-ben vagy legfeljebb 1988-ban kezdődött el. Kuczi viszont néhány nagyon fontos jel alapján jóval korábbra teszi a szociológia válságát: a nyolcvanas évek elején, vagyis akkor, amikor még a „reform”, nem pedig a „rendszerváltás” fogalomköre, szemantikai mezője uralta az értelmiségi közbeszédet.

Tudnunk kellene tehát, hogy vajon újabb válsággal van-e dolgunk, miközben még a régi is megoldatlan. *De láthatók-e már az új válság körvonalai?* A „rendszerváltás” kifejezés nemcsak a „reform” fogalomkörét érvénytelenítette, hanem átrendezte a „válsággal” jelölt szemantikai teret is. Amikor valamennyi társadalmi intézmény válságban van, de a rendszerváltás homályos ígéretein kívül semmilyen érdemleges eleme nem maradt egy átfogóbb perspektívának, akkor hogyan lehet körülhatárolni a szociológia válságjelenségeit?

Vizsgáljuk meg a szociológusok közéleti szerepvállalását! A korábbi válságjelenségek sorában erről is olvashatunk bíráló megjegyzéseket, például ezt: „A bomlás kétségtelen jele volt az is, hogy a kutatók egy része, tudomásulvéve a szociológia és a közbeszéd útjainak elválását, az utóbbival próbált szerencsét... A kutatók másik része viszont professzionális tudományként kezdte művelni a szociológiát, deklarálta a nyilvánosságot kirekesztő, szakmai, műhely jellegű munkát végezve.” Tapasztalataim szerint nemcsak ez az elágazás fordul elő a magyarországi társadalomtudósok pályáuján. Voltak és vannak ugyanis, akik a közéletben szerepelve is megmaradtak hivatásos kutatóknak, s vannak olyanok, nem is kevesen, akiknek sem közéleti szerepük nincs, sem pedig a hivatásszerű kutatás feltételeivel nem rendelkeznek. Létezott tehát az alternatíva, amelyről Kuczi ír, de kialakultak jellegzetesebb és zavarosabb esetek is. Így például mit szóljunk ahhoz, ha tudományunk sztárjai, a tömegkommunikációban legnépszerűbb és a közéletben legaktívabb kollégák még a képernyőn is a „tisztá tudományosság” követelményeit hirdetik s azt, hogy legyen minél határozottabb választóvonal a közélet és a szociológia tudománya között?

(2) *A tudományosság és a társadalomkritika követelményei között választva egyúttal a „magánbeszéd” és a „közbeszéd” között is választunk-e? S van-e mindig módunk erre a választásra?*

Adódnak olyan helyzetek, ahol e kétféle követelmény egyértelműen szembenáll egymással. A pozitivistá tudományelméletekben és programokban sok példa olvasható róluk, most mégis inkább Szalai Sándor szavait idézném fel. Sokan emlékezhetnek még arra, amint szenvedélyesen előtörő hangzókkal és erőteljes kézmozdulattal kijelenti, hogy „...ha a mikroszkóppal vért vizsgállok, s szeretném tudni, hogy mi történik a fehér és a vörös vérsejtekkel, akkor közben hiába drukkolok a vörös vérsejteknek.” Ez így van, de két ellenvetést fűzök e példához. Az első ellenvetés úgy szól, hogy más területen kutató kollégáinkkal ellentétben mi, szociológusok elég ritkán tudunk laboratóriumi feltételeket teremteni vizsgálódásainkhoz. Ez az érv persze csak arra szolgált, hogy gyorsan megfogalmazhassam ellenérvemet. Azt nevezetesen, ami tevő-

kenységünk minimális normája kell legyen: elfogulatlanság nélkül nincs tudomány, erre tehát mindig törekedni kell, és pedig annál inkább, minél kevésbé tudjuk feltételeit módszeresen előállítani. Az igazság keresése mint „harag és részrehajlás nélküli” tevékenység nemcsak az igazságszolgáltatásnak, hanem legalább ennyire az európai tudományosságának is elemi normája. Ha nem kísérletezhetünk, legalább próbáljunk mindent elkövetni azért, hogy állításaink és következtetéseink ellenőrizhetők legyenek (mások által is, lehetőleg empirikus úton, explicit módon kifejtett feltételek között stb.).

Van azonban egy súlyosabb ellenvetés is, amelynek nem ismerem meggyőző cáfolatát. Ezt a posztempirista tudományelméletek dolgozták ki abból a felismerésből kiindulva, hogy minden téma és elemzési fogalom valamilyen döntés eredménye. Mindenfajta tudományos módszer és eszköz tehát része valamilyen kutatási gyakorlatnak, s ahhoz, hogy megértsük őket, mindig figyelemmel kell lennünk e gyakorlat kontextusára. Így azután *gyakorlatfüggő* mind az „igazság” keresése a társadalmi jelenségekben, mind pedig e jelenségek, szerkezeteik és folyamataik bírálata. Ezt a „gyakorlatot” viszont éppen mi, szociológusok nem redukálhatjuk kognitív jelenségekre. Nekünk, e tudomány művelőinek kell leginkább fogékonynak lennünk a jelentések és szabályok társadalmi eredete és hatalmi természete iránt.

Ebből adódik néhány fontos következtetés. Először is nemigen hihetünk a „tisztá tudományosság” olyan jelentésének érvényességében, mely az igazságot a társadalmi gyakorlaton kívülhelyezi, miközben önmagát eleve a társadalomkritikával szemben definiálja. Másodikként azt a következtetést vonnám le, hogy a szociológus tevékenységével szembeni követelmények is vizsgálódásra szorulnak. *E követelményeket ugyanis olyan gyakorlat támasztja, amely önmagát is vizsgálendő tárgyként határozza meg.* Ebből sokféle zavar és bizonytalanság adódik, s nem hiszem, hogy elosztatásukhoz elegendő támpont az imént idézett minimális norma. (Kuczi sem elégedhet meg vele, ha tovább akar jutni az általa választott tudásszociológia útján.)

Érdemesebb volna olyan elemzéssorozatot elkezdni, mely a társadalomkutatások iránti hazai követelmények történetét dolgozná fel, megpróbálva áttekinteni az igazság mindenkori, hatalmi és szociokulturális jelentésének és kontextusainak változásait.

(3) *A szociológia és a közbeszéd kapcsolata Magyarországon* Kuczi szerint „olyan társadalmi (beszéd)helyzetben startolt, amelyet az ideológia nyelvi terrorja jellemezett”. Ezzel egyetértek. De én úgy látom, hogy e nyelvi terrorral ezembeszállt a maga módján valamennyi „szociológiai felmérés” – pusztán azáltal, hogy nem az ideológia fogalmait használta, például a „munkásosztály” helyett „munkásokról” beszélt tapasztalati terminusokban (foglalkozásukról, szakképzettségükről, jövedelmükről, lakáshelyzetükről stb.). Ezért gondolom azt, hogy *a magyar szociológia teljes egészében kritikai jellegű volt* mindaddig, amíg a társadalomról *az ideológiával szemben* gyűjtötte és elemezte tényeit. Így lett tudományunk a hatvanas években (főleg a filmművészet mellett) a magyarországi progresszió fontos része.

Abból is sok mindent elfogadok, amit a hatvanas és hetvenes évek fejleményeiről ír Kuczi. Ezekben több olyan részletet és elemzést talál az olvasó, me-

lyekből kikerekedik az önnön tudományos funkcióját elhagyó és a közbeszédben eltorzuló szociológia képe. Nagyon tetszett például, amit a folyóiratok és publikációk egykori tekintélyi hierarchiájáról, a pályakezdőkről, a szociológus szakképzés vagy a *Tudósklub* nyelvéről és közéleti jellegéről ír. Nem ismerek egyetlen más írást sem, melynek szerzője felfigyelt volna az ellentétekre és torz tendenciákra, melyekről itt olvashatunk.

Ezekhez a részletekhez képest azonban soványnak érzem az összefoglaló következtetést, s hiányolom a történeti kontextust. A következtetés így hangzik: „...Tudományunk az elmúlt évtizedekben mintegy az értelmiségi nyilvánosság helyett, közbeszédként funkcionált.” Szerintem ennél több is, kevesebb is történt. Kuczi azonban, sajnos, meg sem próbálja jelezni, hogyan alakultak a szociológia sorsát, tehát a „nyelvi terrorral” való szembenállását megszabó társadalmi és közéleti folyamatok a hatvanas évek óta. Nem esik szó tudományunk intézményesedéséről és szervezeteiről, illetve arról, milyen témaköröket és hogyan művelt. Nem figyelt fel Kuczi arra, hogyan alakult az empirikus szociológia és a marxizmus–leninizmus viszonya: mi történt az „osztályelmélettel”, miként maradt el mindmáig az érdemleges vita, amit a szociológiának nem a minisztériumi marxista főosztállyal kellett volna folytatnia, hanem a „praxisfilozófiával”, Lukácssal, Kosíkkal, a nyugati marxizmussal stb. (Voltak persze tanulmányok a „marxista szociológia helyéről és feladatáról” a hatvanas években, de tartalmilag komolyan veendő vita nem zajlott sem Magyarországon, sem másutt. Ennek egyik következménye, hogy a nyugati szociológia többet nyerhetett a marxizmusból, mint a kelet-európai). Szó sem esik az 1968 utáni tudománypolitikai intézkedésekről, kitiltásokról s következményeiről. Arról sem, hogyan folytatódott a szociológusok közéleti aktivitása, miként alakult át a hetvenes évek elejétől kezdve a „közbeszéd” iránya, tematikája stb.

A társtudományok közül csak a pszichológiát hozza szóba az írás. Pedig szerintem már a hetvenes évek végétől a közgazdaságtan, majd a jogtudomány és a politológia vette át a „közbeszédben” a szociológia szerepét. Emlékezetem ellenőrzésére most megnéztem, mikor jelent meg az utóbbi évtizedek magyar társadalomtudományának egyik főműve, *A hiány*. Meglepődtem: nem három vagy négy éve, hanem 1980-ban. Erre a munkára sem reagált érdemben a magyar szociológia, s inkább elbeszélünk egymás mellett, semmint tudományosan termékeny vitákat folytattunk volna a közgazdászokkal és politológusokkal. Akadt persze néhány érintkezési pont, de úgy látom, hogy e tudományágakhoz, közéleti jelentőségükhöz és szempontjaik kultiváltságához képest a szociológia mindinkább háttérbe szorult.

Mégsem tudom elfogadni Kuczi Tibor megállapítását, mely szerint *a szociológia „útja elvált a közbeszédétől”*. Azt jelentené ez, hogy ezentúl a kommunikáló magyar értelmiség már nem nyer többé tényeket, megállapításokat és főleg szempontokat a hazai szociológiából? És vajon a „közbeszéd” határain kívül fogunk-e mi, szociológusok kommunikálni, amikor a munkanélküliségről, a települési hátrányokról, a hatalom új birtokosairól és a szociológiáról vitatkozunk?